

---

2. TEORIJSKI OKVIR ZA ANALIZU SEKUNDARNOG STANOVANJA

U ovom poglavlju namjera nam je dublje proučiti problematiku sekundarnog stanovanja, vidjeti što je u pozadini prakse stanovanja na dvije adrese. Konkretno, pokušat ćemo identificirati temeljne odlike takvog modela stanovanja, za koje ćemo zatim kroz empirijsko istraživanje pokušati pronaći potvrdu. Potragu za specifičnostima sekundarnog stanovanja dobro je početi osvrtnom na dosadašnju istraživačku praksu o toj problematici, a riječ je o relativno velikoj znanstvenoj produkciji koja ima i stanovitu tradiciju. Naime, već je tridesetak godina prošlo od izlaska **Coppockova (1977.) zbornika *Second Homes: Curse or Blessing?*** To je djelo svojevrsna prekretnica, jer tek nakon njega akademska zajednica počinje fenomen sekundarnog stanovanja promatrati znatno ozbiljnije. Ipak, treba napomenuti da su i prije Coppocka neki autori bili zaokupljeni tom problematikom (primjerice Clouth, 1970., 1971.; Cribier, 1973.; Downing i Dower, 1973.; Ragatz, 1970.; Richey, 1972.), no radi se uglavnom o parcijalnom pristupu.

Uvid u istraživačku praksu, odnosno u radove usmjerene na sekundarno stanovanje – osim spomenutih malo starijih, mislimo i na one novijeg datuma (primjerice Casado-Diaz, 1999.; Hall i Müller, 2004.; Jaakson, 1986.; McIntyre i sur., 2006.; Müller, 2001., 2002a; O'Reilly, 2004.; Tress, 2000., 2002.; Urbain, 2002.) – otkriva nam

dva glavna smjera znanstvene produkcije vezane za stanove za odmor i njihovo korištenje. Bit će to smjerokazi u daljnjem proučavanju kojim želimo ustanoviti specifičnosti sekundarnog stanovanja.

Prvi smjer pokazuje da većina radova o sekundarnom stanovanju podrazumijeva da je taj termin sam po sebi razumljiv. Pokušaji definiranja rijetko idu dalje od puke deskripcije nizanjem osnovnih elemenata, pri čemu se ipak najviše ističe kako se radi o drugom stanu u posjedu nekog kućanstva. No, bavljenje sekundarnim stanovanjem tako da se usredotočimo samo na prvi član dvosložnog termina – na atribut koji, uvjetno rečeno, označuje hijerarhiju – čini se nepotpunim. Ignoriranje nosivoga dijela složenice uskraćuje nam elemente bez kojih razumijevanje specifičnosti problematike vezane za sekundarno stanovanje ostaje samo na površini. Pod nosivim dijelom misli se na karakter stanovanja na drugoj adresi. U tome smislu potrebno je krenuti od stanovanja kao takvog kako bismo vidjeli jesu li, s jedne strane, stalno prebivanje na prvoj adresi te s druge strane, povremeni boravak u drugom stanu, iste, slične ili pak raznorodne prakse.

Drugi smjer koji dominira u interpretaciji sekundarnog stanovanja tu praksu označava tek kao jedan od pojavnih oblika turizma. Zastupljenost te perspektive u istraživačkoj tradiciji potvrđuju mnogi termini kojima se opisuju sekundarno stanovanje te pojedinci koji se drugim stanom koriste u svrhu odmora i rekreacije. To su termini „trajni turisti“ (Jaakson, 1986.), „specijalni turisti“ (Urbain, 2002.), „marginalni turisti“ (Cohen, 1974.), „dokoličarski turizam“ (Williams i Kaltenborn, 1998.), „rezidencijalni turizam“ (Alfier, 1987.). Takav pristup se temelji na činjenici da i turizam i sekundarno stanovanje imaju određene dodirne točke. Radi se ponajprije o tome da su obje prakse, svaka na svoj način, rezultat svojevrsne potrage za zadovoljstvom i užitkom, ali i to da su izniknule iz dokolice. Dakako zbližava ih i okolnost da i turizam i sekundarno stanovanje obilježava određen oblik mobilnosti. No, postavlja se pitanje do koje mjere je množina tih sličnosti dostatna da ih smatramo srodnim praksama.

Dakle, u pokušaju razumijevanja sekundarnog stanovanja oslonit ćemo se ponajprije na odnos između tog fenomena s jedne strane, te stanovanja i turizma s druge strane. Pritom će nam i stanovanje i turizam biti svojevrsne referentne točke analize. To znači da ćemo u prvom koraku pokušati progovoriti o stanovanju i turizmu kao o zasebnim pojavama, a u drugom koraku kroz poredbu i kontrastiranje dovest ćemo ih u vezu sa sekundarnim sta-

novanjem, tražeći na taj način elemente koji bi približili prirodu ovoga, nama zanimljivog tipa stanovanja na dvije ili više adresa.

2.1. STANOVANJE I DIHOTOMIJA PRIMARNO/SEKUNDARNO

2.1.1. Osnovni pristupi u razumijevanju stambene problematike

---

Premda je stanovanje kao takvo – za ovu priliku, kako bismo je razlikovali od sekundarnog stanovanja, označit ćemo tu praksu primarnim stanovanjem – dakle, premda je *primarno* stanovanje iskustveno blisko svima, ili baš zbog toga, malo je radova taj dio ljudske svakodnevice uspjele smjestiti u širi društveni kontekst. To ne znači da je stambena problematika zapostavljena u akademskoj zajednici. Naprotiv, akademski interes za stanovanje dosegnuo je zavidnu razinu. Izlaze znanstveni časopisi tematski usmjereni isključivo na stanovanje¹, organiziraju se znanstveni simpoziji o raznim aspektima stambene problematike, a postoji i organizirana mreža znanstvenika zainteresiranih za istraživanja na području stanovanja (*European Network for Housing Research*). Sve to govori o razvijenoj infrastrukturi koja omogućuje vrlo bogatu znanstvenu produkciju usmjerenu na stambenu problematiku. Ozbiljnost znanstvenog angažmana potvrđuje i profiliranje zasebne discipline pod imenom stambeni studiji (*Housing Studies*).

Sadržajno bi se stambene studije moglo definirati kao studije socijalnih, političkih, ekonomskih, kulturalnih i drugih institucija te odnosa koji određuju opskrbu i korištenje stanovima (Kemeny, 1992.). Drugim riječima, radi se o usredotočenosti na društvene odnose koji direktno ili indirektno djeluju na planiranje, izgradnju, upravljanje i uporabu stanova. No, unutar stambenih studija postoje i interesi za neke druge probleme vezane za stanovanje. Primjerice Clapham (2002.) razlikuje četiri osnovna tematska sklopa o stambenoj problematici koja zaokupljaju znanstvenike. Prvi su *stambene politike*, gdje je interes usmjeren na identificiranje stambenih problema te djelovanje raznih razina države na njihovo rješavanje. Drugi je *stambeno tržište*, a odnosi se na ponudu i potražnju te elemente koji određuju tržišnu cijenu za stanove koji se prodaju i za one koji se iznajmljuju. Za treći tematski sklop karakteristično je da problematici *stanovanja pristupa s geografskog aspekta*, ističe čimbenike koji utječu na prostornu distribuciju sta-

---

1 Spomenimo najvažnije: *Housing Studies; Housing, Theory and Society; The Journal of Housing; European Journal of Housing Policy*.

nova, uključujući pitanje rezidencijske mobilnosti te načina na koji se dolazi u posjed stana (vlasništvo ili najam). Posljednji tematski sklop odnosi se na *društveni aspekt stambene problematike*, a analiza problema temelji se na sociološkoj tradiciji, odnosno na primjeni socioloških teorija na stanovanje. U sklopu posljednjeg pristupa analiziraju se čimbenici koji utječu na izbor načina stanovanja, socijalne posljedice različitih stambenih sustava ali i strukturne nejednakosti u distribuciji stanova i stanovanja.

Međutim, usprkos naznačenoj širini interesa, glavni-na akademske produkcije unutar stambenih studija ipak je usredotočena na ograničenja i (ne)adekvatnost stambenih fondova, to jest na prva dva tematska sklopa koja spominje Clapham. U tom smislu možemo reći da je **osnovno obilježje stambenih studija da se oni manje bave stanovanjem, a više stanovima**. Odnosno, ako se stvar ogoli do kraja, **najviše se bave opekama i betonom**, ili pak drugim materijalima koji čine konstrukciju unutar koje ljudi žive (Kemeny, 1992.). Krajnji domet takvih istraživačkih praksi jest davati potporu raznim vladinim ili nevladinim institucijama u donošenju smjernica i programa za optimiranje stambene situacije. No, nama je interesantnije to što ta praksa teži svu kompleksnost stanovanja reducirati isključivo na stan kao fizičku tvorevinu. Ili kako kaže Rogić (1990.), na djelu je svojevrsan paradoks jer je **govorom o oznakama iz vidokruga potpuno ispuštena supstanija**. Prema Kemenyju (1992.), upravo takav apstraktni empirizam, koji se veže za servisiranje stambenih politika, priječi da se unutar stambenih studija afirmiraju ozbiljnija kritička i refleksivna promišljanja o stanovanju ali i o široj stambenoj problematici.

Slično o profiliranju stambenih studija misli i Peter King (2006a). On, naime, tvrdi da najviše problema u razumijevanju fenomena stanovanja stvara nerazumijevanje temeljnih pojmova. Možda i zato što se pretpostavlja da činjenica što svi mi negdje stanujemo, podrazumijeva znanje o tome što stanovanje jest. Korijen toga King (2006a) nalazi u površnosti proizašloj iz navezanosti znanstvenika koji se bave stambenom problematikom na razne vladine ili nevladine institucije koje prije svega traže ekspertize i konkretne upute, a ne pojmovno bistrenje. Ali, isto tako King površnost pripisuje multidisciplinarnom pristupu na koji se stambeni studiji često naslanjaju, koji pak teži reducirati kompleksnost do te mjere da Kemeny (1992.) govori o *adisciplinarnosti* stambenih studija. U takvom kontekstu ne čudi da se rijetko pridaje pozornost (novim) teorijskim okvirima i konceptima koje produciraju društvene znano-

sti u cjelini, a to nikako nije poticajno okruženje u kojemu se mogu očekivati inovacije i poboljšanje stambenih studija.

Međutim, ne može se reći da nije bilo pokušaja nadilaženja ovakvog uskog poimanja stanovanja. Naime, u bavljenju stambenom problematikom postoje i primjeri oslanjanja na konceptualne i teorijske okvire posuđene iz fundusa društvenih znanosti. Primjerice Kemeny (1992.), kao najeksplicitniji navodi koncept *stambenih klasa* Rexa i Moora (1967.) te pokušaj Saundersa i Williamsa (1988.) da u razmatranju stanovanja više pozornosti usmjere na kućanstvo i socijalne procese povezane s korištenjem stanova. Ipak Kemeny (1992., XV) smatra kako je glavna produkcija unutar stambenih studija ostala „kratkovidna i usko usmjerena na stambene politike i stambeno tržište zanemarujući širi kontekst”.

Kemeny se ne zadržava samo na dijagnosticiranju stanja u istraživačkoj tradiciji stambenih studija. On ide korak dalje te razmišlja o *terapiji* kojoj bi cilj bio stvoriti temelje za kontekstualizaciju stanovanja unutar društvene strukture. Dva bitna koraka, smatra on, treba učiniti kako bi se ostvari pomak u tome smjeru. Prvi se odnosi na potrebu (re)definiranja područja znanstvenog interesa, a drugi korak jest potreba za refleksivnošću i preispitivanjem epistemoloških temelja stambenih studija, od pojmova, metoda, izvora pa do svega što zapravo čini stambenu problematiku.

U epistemološkoj analizi produkcije unutar stambenih studija Kemeny se oslanja na Granovetterov koncept ukotvljenosti (*embeddedness*) te pojmove podsocijaliziran (*undersocialised*) i presocijaliziran (*oversocialised*) (Granovetter, 1985., prema Kemeny, 1992.). Ti se pojmovi odnose na problem povezivanja pojedinca i društva te djelovanja i društvene strukture. Kemeny uočava da se u istraživačkoj praksi stambenih studija stanovanje percipira ili kao uklopljeno u društvenu strukturu do te mjere da se drži nevažnim i izlazi iz fokusa, ili je pak potpuno izdignuto iz društvene strukture te je stanovanje predmet jednodimenzionalnih i specijalističkih studija. U prvom slučaju govori se o *presocijaliziranosti* pa se stan i stanovanje gube kao predmeti istraživanja, a pozornost je usmjerena na kućanstva, ponajprije kroz analizu pristupačnosti te rezidencijske mobilnosti. Drugi slučaj jest primjer *podsocijaliziranosti*, a stanovanje se problematizira potpuno apstrahirano od ostalih dimenzija društvene strukture; analiza stanovanja u tome se slučaju usredotočuje na fizičku dimenziju, na stan(ove). I to ponajprije na proces stambene produkcije te upravljanje tim procesom.

Uočena tematska i konceptualna podvojenost nešto je što Kemeny vidi kao slijepu ulicu u koju su stambeni studiji zašli, a za izlazak nužan je pomak od redukcionističkog prema složenijem razumijevanju stanovanja. Na tome tragu je i Kemenyev pokušaj da se o stanovanju govori kao o uspostavi određenog socioprostornog odnosa, čiji utjecaj nije ograničen samo na četiri zida nego je njegova refleksija prisutna i u širem okruženju. Upravo kako bi naglasio taj moment, Kemeny uvodi termin rezidencija (*residence*) kako bi napravio odmak od termina stanovanje (*housing*) i značenja kojim je taj termin opterećen unutar stambenih studija. Terminom rezidencija zapravo se pokušava zahvatiti sva složenost socioprostornog odnosa koji se uspostavljaju bivanjem u stanu, a koncept rezidencije **Kemeny analitički rastavlja na tri komponente: kućanstvo, stan i šire okruženje**. Pritom su i dalje temeljno važna zbivanja na relaciji stan i kućanstvo, no taj se odnos sada pokušava uklopiti u kontekst lokacije gdje se realizira. Na taj se način želi istaknuti važnost stanovanja za društvo u cjelini, ali i to da se društveni odnosi reflektiraju na stanovanje. Kemeny smatra da se kroz ovako iznesen koncept – osim što ostaje prostora za tradicionalne teme kojima se bave stambeni studiji – otvara i prostor za pitanja o odnosu pojedinca ili kućanstva prema stanu i susjedstvu, ali i o ostalim socioprostornim posljedicama prebivanja u stambenom objektu.

Kemeny tvrdi da je potrebno učiniti predloženi korak jer je stanovanje jedna od fundamentalnih dimenzija svakodnevice i kao takvo je povezano s društvenom strukturom u cjelini. Primjerice, kroz utjecaj tipova stanovanja na urbanu formu ili kroz utjecaj troškova stanovanja na ostale dimenzije života. Ovi primjeri pojašnjavaju što Kemeny misli kada kaže kako predloženi koncept može olakšati razumijevanje društvene statike i dinamike. No, on tu ne staje, nego ide korak dalje te kaže da bi sociologija rezidencije trebala biti nasljednica umiruće sociologije stanovanja.

Kada se konačno dođe do sociologije stanovanja, treba istaknuti kako se zapravo rijetko susreću i radovi i znanstvenici koji se koriste tim nazivom. Stoga, u vezi s tim pitanjem Kemeny uistinu ima pravo, za sociologiju stanovanja ne može se reći da je živahna disciplina. Razlozi su prethodno spomenuti, prije svega apstraktni empirizam koji obilježava većinu radova o stambenoj problematici te kristaliziranje takvog obrasca kroz institucionaliziranje discipline stambenih studija. Ipak treba spomenuti dva rada koja svojim naslovima teže biti programatski, odno-

sno teže odrediti područje interesa sociologije stanovanja te dati smjernice za daljnji razvoj discipline.

Autor prvog rada, naslovljenog *The Sociology of Housing*, a publiciranog 1980. godine, profesor je emeritus s kalifornijskog sveučilišta Berkeley Donald L. Foley. U navedenom radu on problematizira zaokret u istraživačkoj praksi, prvenstveno sjevernoameričke sociologije stanovanja, a koji se dogodio u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća. Pritom autor konstatira da se u problematiziranju stanovanja mogu zamijetiti određeni odmaci od pojednostavljenog fizičkog determinizma karakterističnog za stambene studije, što pak otvara prostor za značajniju interpretativnu ali i konzultativnu ulogu sociologije. Taj odmak je povezan s pokušajem da se razumiju duboke promjene u kvantiteti i kvaliteti stambene produkcije što se događaju pod pritiskom porasta broja starijega stanovništva, izmjene sastava kućanstva, rasta troškova stanovanja, a i sve intenzivnijeg uključivanja države u rješavanje stambene problematike. U tome smislu Foley kao teme od posebnog interesa za sociologiju stanovanja izdvaja: (1) društveni okvir te društvene vrijednosti koje oblikuju izbor načina stanovanja; (2) kako pojedini načini stanovanja stvaraju nove prigode ili pak zapreke u životu pojedinca i kućanstva; te (3) faktore koji utječu na zadovoljstvo stanovanjem.

Drugi rad koji na određeni način promovira disciplinu sociologija stanovanja jest *The Sociology of Housing – Methods and Prospect of Research* (1961.). Autor je poznati francuski sociolog Paul-Henry Chombart de Lauwe, a često se spominje u vezi sa stambenom problematikom kroz kategorije *patološkog* i *kritičkog* praga (Chombart de Lauwe, 1959.). Te se kategorije odnose na uočenu povezanost između veličine stambenog prostora te promjena u psihosocijalnim osobinama stanara. No, vratimo se spomenutom radu, koji je zapravo prijevod predavanja održanog 1959. godine na međunarodnom kongresu CIB-a² u Rotterdamu. U radu se konstatira da je suočenost s poslijeratnim (II. svjetski rat) gospodarskim bumom te brзом urbanizacijom prisilila arhitekta i urbane planere da ubrzano *proizvode* rješenja za manjak stambenog prostora. Primijenjena rješenja uglavnom su bila reducirana na tehničku dimenziju, a osnovna ideja bila je uz minimalne troškove (novca, prostora, vremena) skućiti što više ljudi.

2 CIB je akronim iza kojega se krije institucija danas poznata pod imenom *International Council for Research and Innovation in Building and Construction*. CIB pak dolazi od francuske inačice ranijeg naziva *Conseil International du Bâtiment*.

Življenje u takvim stambenim jedinicama prema Chombartu de Lauweu povezano je pak s pojavom određenih psiholoških i socijalnih poremećaja. Polazeći od premise da se kroz gradnju kuća i stanova na neki način odražava povezanost prirode i društva, De Lauwe konstatira da se **problem stanovanja i stambenog zbrinjavanja ne može svesti na učinkovitost u uporabi materijala ili prostora.** „Prije nego nekoga udomite, trebate ga upoznati” (Chombart de Lauwe, 1961., 23).

Iz ovoga treba čitati kako stanovanje treba analizirati kao dio društvenog života ali i da se ne smije zanemariti ni društveni život kućanstva unutar stana. Imajući to na umu izrada mogućih nacrti za stambene objekte ne može biti uspješna bez poznavanja društva i naselja unutar kojih se ti objekti želi smjestiti. Jednako je tako važno poznavati potrebe, načine djelovanja i odnose kućanstava prema unutrašnjosti stana. Upravo je to prostor koji se prema De Lauweu otvara za sociologiju stanovanja. Pritom se istraživački interes sociologije stanovanja primarno mora usmjeriti na odnos stana i kućanstva. Unutar toga tematskog sklopa Chombart de Lauwe prioriternim poslom smatra izdvojiti **inventar potreba** povezanih sa stanovanjem, ali i istaknuti **uvjetovanost stambenih aspiracija**, primjerice ekonomskim (utjecaj životnog standarda) i kulturalnim čimbenicima.³ Osim ovog tematskog sklopa, Chombart de Lauwe pozornost posvećuje još dvama područjima riječ je o **problemu optimalnog susjedstva** (njegove veličine, opremljenosti ili pak tipa) te **uvjetovanosti stambene prakse** društvenim mijenama te urbanim ili regionalnim specifičnostima. Bez takvog šireg pristupa, koji u obzir uzima naznačene aspekte, kreiraju se stanovi, četvrti, naselja ili pak cijeli gradovi koji su tehnički savršeni, no istodobno vrlo rijetko sposobni za prihvata ljudske društvenosti; „kao da je riječ o stambenom zbrinjavanju zečeva i miševa, a ne ljudskih bića” (Chombart de Lauwe, 1961., 25).

Upravo taj problem apostrofira i Rogić (1990.) u svojem kritičkom razmatranju o urbanističkom i arhitektonskom funkcionalizmu. Radi se ponajprije o oštroj kritici ideje *autentične čovjekove potrebe* koja je ugrađena u temelje funkcionalističkog pristupa stanovanju. Pritom navedeni autor ne osporava uspjehe urbane i stambene reforme temeljene na tome pristupu, a ostvarene kroz *bigijenizaciju grada* u prvoj polovici 20. stoljeća. Svoju kritiku Rogić po-

3 O ciklusu potreba – aspiracija – potreba vidi više u: P.-H. Chombart de Lauwe (1969.), *Pour une sociologie des aspirations. Éléments pour des perspectives nouvelles en sciences humaines*, Pariz, Éditions Denoël.

najprije usmjerava na *masovnu kuću*, jedan od osnovnih alata kojim se u spomenutoj urbanoj i stambenoj reformi pokušao poboljšati život u gradu.

Osnovna zamjerka konceptu *masovne kuće* odnosi se na to što ona obuhvaća stanove koji su zamišljeni isključivo kao tehnička kategorija. Tom se stanogradnjom, polazeći od toga da je čovjek biće potreba i funkcija, htio proizvesti stan koji će biti svojevrsno mehaničko pomagalo čovjekova opstanka. Sažeta ideja na kojoj se temelji takav pristup dana je u Le Corbusierovoj krilatici kako je kuća stroj za stanovanje.⁴ Drugim riječima, radi se o proizvodnji stambenih objekata koji su reducirani na zbrinjavanje sna, prehrane i zaštite. Elementa koji čine puku ljudsku reprodukciju. Sve druge aktivnosti su više-manje izmještene iz stana u javni prostor. Upravo stoga Rogić takve stambene objekte naziva **protektivnim stanovima**.

Dosta pokazatelja upućuje na neuspjeh naznačenog koncepta. Najbliži su nam rezultati domaćih empirijskih istraživanja stambenih aspiracija, a koji govore o tome kako je stanovanje u individualnoj kući ipak ono čemu se najčešće teži (Rogić, 1990.; Rogić i sur., 2002.; Mišetić i sur., 2004.). Razloge nepoželjnosti *masovne kuće* i *protektivnog stana* Rogić pronalazi u tome što se i jedan i drugi koncept temelje na pogrešnoj pretpostavci – na onoj da je čovjek isključivo biće potreba. Ne negirajući postojanje autentičnih ljudskih potreba, niti umanjujući njihovu važnost kao okvira za tumačenje čovjekova ponašanja, Rogić ipak drži da takvi pristupi „u kritičkom istraživanju uporabe stana jedva da mogu poslužiti” (Rogić, 1990., 123). On se u promišljanje stanovanja upušta preko subjekta, oslanjajući se pritom na Gehlena (1974., prema Rogić, 1990.) i njegovo shvaćanje čovjeka kao *ne-instinktivnog* i *ne-specijaliziranog* bića, ali kao bića s *porivnim viškom*. Gehlen kaže da je morfologijska i instinktivna (ne)opskrbljenost čovjeka specifična do te mjere da se može reći kako je čovjek kao biće uskraćen za svojevrsan biološki stroj potreban za održavanje ravnoteže s okolinom.

Gehlen također tvrdi kako je čovjek zbog spomenutog manjka u svakom svojem djelovanju prisiljen nastupati u totalitetu, kao cjelina. To pak znači da upuštanje u pojedine parcijalne radnje pokreće kapacitete čija razina nadilazi nužne potrebe. Posljedica je toga ono što Gehlen naziva *porivnim viškom*. Rogić dalje kaže: „Taj porivni vi-

4 O Le Corbusierovoj zgradi *Unité d' Habitation*, koja je projektirana na načelu da je kuća stroj za stanovanje, vidi više u: N. Schoenauer (2000.), *6000 Years of Housing*, London & New York, W. W. Norton & Company.

šak, kao skupljena i cjelinom opstanka određena djelatna sila čovjekova, sabire se kroz, ali i povrh posebnih radnji, kretnji, kao unutrašnja zbilja opstanka koja u lutanju izbija u svijet; ...porivni višak pokazuje se kao unutrašnja sila samoproizvodnje opstanka” (Rogić, 1990., 124). Kao takav porivni višak je zapravo i generator samoproizvodnje različitih oblika ponašanja, a to znači da je u konačnici i samo ponašanje koje nastaje u funkciji potrebe posredovano i nadodređeno porivnim viškom.

Shvaćajući čovjeka na ovaj način, razumljivo je **osporavanje stajališta o stanovanju kao o praksi u kojoj se samo ispunjava potreba za zaklonom i sigurnošću**, „jer sa stajališta potrebe i pećina i kuća su autentični” (Rogić, 1990., 126). Razlikujući stambene objekte koji su reducirani na skladišta od onih opremljenijih za prihvaćanje viška poriva i omogućavaju čovjeku da se realizira kroz „različite oblike stambenog ponašanja”, Rogić (1990., 126) govori o prerastanju stanovanja u obitavanje. „Stanovati, obitavati neko mjesto znači preraditi ga tako da je na njemu moguće proizvesti i razviti nizove međusobno različitih sekvencija ponašanja kroz koje se stanar samoproizvodi” (Rogić, 1990., 127). To je ujedno važan kriterij za određenje valjanog stambenog objekta. Ne funkcionalnost, koliko poticajnost okruženja za samoostvarenje.

Iz svega do sada iznesenog možemo zaključiti da je razumijevanje stanovanja ambivalentno. S jedne strane stanovanje se dovodi u vezu sa zadovoljavanjem bioloških potreba u određenom, zidovima omeđenom prostoru. S druge strane stanovanje je odnos koji se uspostavlja između stambenog mjesta i stanara (Rybczynski, 1987.). Na takvim različitim stajalištima o stanovanju, upozorava King (2006a), izrastaju i dva istraživačka pristupa koja gotovo nemaju dodirnih točaka. Glavni prijemor između tih dvaju, uvjetno rečeno suprotstavljenih, pristupa jest o tome „što predstavlja područje interesa studija koji nazivamo stambenim” (King, 2006a, 1). U jednom tematskom sklopu dominira problem dostupnosti i priuštivosti stanova, a u drugom pitanje o tome kako mi stanujemo, kako živimo u tim stanovima.

Svođenje stanovanja na puku potrebu za skloništem, okvir je unutar kojega se realizira istraživačka praksa, prije svega zaokupljena stambenim politikama. Njihove istraživačke ambicije, slikovito opisuje King, dopiru samo do kućnog praga, ali ga ne prelaze. Za drugi pristup, koji problematizira kako se zapravo stanuje, tek prelazak preko kućnog praga omogućava da se ostvari istraživački interes. King dalje radikalizira uočeno dvojstvo te tvrdi da se uistinu radi o „dva različita studijska područja, koja možda

dijele žargon, slične argumente, ili čak koriste jedni drugima; no usprkos svim dodirnim točkama oni govore o različitim stvarima, različiti su im ciljevi i, što je možda najvažnije, postoje razlike u sadržaju onoga na što misle kada upotrebljavaju (iste) pojmove kao stanovanje ili dom” (King, 2006a, 1).

Apostrofirana razlika u shvaćanju stanovanja jest na tragu one koju je uočio Turner (1972., prema King 2006a) i proizlazi iz karaktera engleskog jezika i uporabe termina *housing* u smislu stanovanja. Naime, *housing* je izvedenica riječi *house*, riječi koja u engleskom može biti i imenica i glagol. Dakle, znanstvenici koji se bave stambenim politikama, stanovanje reduciraju na imenicu *stan*, koja se odnosi na određeni fizički ili materijalni entitet. No, dvojstvo koje proizlazi iz karaktera engleskog jezika dopušta da se o stanovanju govori i kao o aktivnosti. Da se interes legitimno usmjeri i na procese i na odnose koji su sa stanovanjem povezani. Primjerice, da se interes usmjeri na načine korištenja stanova te na značenja koja se tome pridaju.

Upravo promišljajući o ovome potonjem King je pokušao stanovanje odrediti kroz pojam ordinarnost. On tvrdi da je stanovanje ordinarno (uobičajeno ili redovito) stanje. Pri tom je funkcija stambenog objekta da služi kao prostor koji prihvaća naše uobičajene aktivnosti. Kao svojevrsna pozadina ili pozornica. Na taj način stan – osim što pruža zaštitu, udobnost, sigurnost i osjećaj dobrobiti – osigurava i stabilnost. „Dakle, kada živimo naše živote, slijedimo naše interese, mi, očito, nosimo naše stanovanje s nama. Ono je ishodište našega djelovanja... koje možemo zanemariti i uzimati zdravo za gotovo... nešto što u našem životu ne treba zauzimati središnje mjesto. Upravo u tome smislu **stanovanje jest ordinarno**. Ono je u toj mjeri obično, toliko dio onoga što mi jesmo i što činimo, da smo ga izgubili iz vida... Stanovanje kao ordinarnost daje red našem životu koji sa sobom nosi slobodu djelovanja.“ (King, 2006b, 8)

Razmišljanje slično Kingovu, prema kojemu je stanovanje temeljna kategorija ljudskog i društvenog opstanka, možemo pronaći i kod Christiana Norberg-Schultza. Način na koji on shvaća stanovanje nazire se već u uvodnim rečenicama njegova djela *Stanovanje – Stanište, urbani prostor i kuća*, „Ovo je knjiga o stanovanju. Riječ stanovati ovdje označava nešto više od posjedovanja krova nad glavom i određenog broja raspoloživih kvadratnih metara...” (Norberg-Schultz, 1990., 7). Kao što se vidi iz navoda na djelu je **pristup kojim se stanovanje pokušava izvući iz redukcionističkog konteksta te objasniti čovjekovom težnjom za pripadanjem i sudjelovanjem**. Na taj način

stanovati zapravo znači uspostaviti odnos između čovjeka i ambijenta, a upoznavanje i poprimanje značenja elementi su toga odnosa. I kada „mjesto oblikuje njegov osobni način postojanja, njegovu individualnost”, kada oblikuje njegov identitet, tek tada se ostvaruje prebivanje (Norberg-Schultz, 1990., 11). Riječ je ponajprije o procesima poistovjećivanja koji se realiziraju u pojedincu, ali također u interakciji među pojedincima. Shvaćeno na taj način, stanovanje je u kvalitativnom smislu osnovna čovjekova osobina.

Treba reći kako Norberg-Schultz zapravo razlikuje tri oblika stanovanja: zajedničko, javno i privatno. Prvo se odnosi na susretanje drugih ljudskih bića i ostvaruje se u gradu. Drugo stanovanje povezano je s prihvaćanjem određenih zajedničkih vrijednosti, a taj oblik stanovanja Norberg-Schultz dovodi u vezu s javnim zgradama. Treći oblik stanovanja označava „biti ono što jesi” i ostvaruje se u kući. Upravo ovaj oblik stanovanja, smješten u kuću, zanimljiv je za našu potragu za sadržajem pojma stanovanja. Naime, to stanovanje uključuje povlačenje nužno za određivanje i održavanje vlastite samobitnosti. Stanovanje u tome smislu dobiva i novu kvalitetu te prelazi u obitavanje. Stoga je kuća, osim što je mjesto fiziološke obnove, istodobno utočište u kojemu se obnavljaju sjećanja, obnavlja se vlastiti identitet. „Preko kuće se sprijateljujemo sa svijetom i dobivamo životnu podršku nužnu za djelovanje” (Norberg-Schultz, 1990., 91).

Rezimirajući, treba reći da smo kroz ovaj kratki osvrt na pristupe u problematiziranju stanovanja pokušali osvijestiti činjenicu kako je riječ o praksi koja svojim karakterom zasigurno spada među temeljne **antropološke kategorije**.⁵ Naime, ustvrdili smo kako nije riječ samo o pukom lokaliziranju fizioloških potreba, nego da je **stanovanje neodvojivo od procesa realiziranja i izgradnje** pojedinca, kućanstva, a onda posljedično i društva u cjelini. Nadalje, istaknuli smo da se kroz stanovanje odražava čovjekova univerzalna težnja da se veže za mjesto te **stvori zavičaj**, ali i to da je stan mikrookruženje koje pojedincu služi kao **utočište u kojem se svakodnevno opskrbljuje stabilnošću**.

Svi ti odnosi koji se uspostavljaju na relaciji stan – pojedinac/kućanstvo dopuštaju da se barem na razini **teze** stanovanje poveže sa specifičnim osjećajem pouzdanja i

5 O navedenom u nekim drugim, manje izravnim dimenzijama vidi i u: I. Cieraad (ur.), (1999.), *At Home. An Anthropology of Domestic Space*, New York, Syracuse University Press; I. Altman i C. M. Werner (ur.), (1985.), *Home Environments*, New York, Plenum Press.

sigurnosti. Ne mislimo pritom toliko na sigurnost u smislu očuvanja fizičkog integriteta, koliko na sigurnost koju Giddens (1990., 1997.) naziva ontologijskom, a povezana je sa sigurnošću bivanja-u-svijetu. Konkretno, radi se o „pouzdanju koje većina ljudi ima u kontinuitet vlastitog samoidentiteta i u stalnost društvenog i materijalnog okruženja djelovanja“ (Giddens, 1990., 92). Riječ je o osjećaju sigurnosti u širem smislu, koji je po naravi više emotivan nego kognitivan, a služi kao temelj na kojemu pojedinac gradi **povjerenje** nužno za uspješno suprotstavljanje neizvjesnosti koju nosi budućnost.

Stvaranje povjerenja je od najranijeg djetinjstva povezano ponajprije s rutinom i navikama. U tome smislu, zanimljivo nam je kako Giddens (1989.) – govoreći o ontologijskoj sigurnosti kao o povjerenju u kontinuitet postojećeg svijeta – upravo u **srodničkim vezama i familijarnosti s mjestom** vidi elemente kroz koje se uspostavlja i održava rutina na kojoj se temelji pouzdanje u stabilnost naše zbilje. Iстина, Giddens (1989.) ovakvo *lokalizirano* funkcioniranje povjerenja ipak pripisuje predmodernim vremenima, dok prema njemu u modernim vremenima povjerenje u stalnost društvenog i materijalnog okruženja našeg djelovanja „funkcionira položeno u izdižuće apstraktne sustave“ (Zeman, 2004., 196).

No neki autori, u prvom redu Saunders (1989.), ali također i Dupuis i Thorns (1998.), smatraju da izvlačenje (*disembedding*) društvenih odnosa iz lokalnog konteksta nije umanjilo značenje baš svih svakodnevnih rutiniziranih aktivnosti – onih koje se ostvaruju u familijarnim prostorno-vremenskim sljedovima – za jamstvo kontinuiteta. Iako Saunders (1986.) izravno ne dovodi u vezu stanovanje i ontologijsku sigurnost, ono što on govori o važnosti posjedovanja doma omogućava da se barem **hipotetski** pretpostavi kako je **stan, odnosno stanovanje ostalo jedno od bitnih uporišta u procesu uspostave i održavanja osjećaja ontologijske sigurnosti**. Bilo da se takvo što postiže kroz ordinarnost i rutiniziranje svakodnevice, što je, vidjeli smo, neodvojivo od stanovanja, bilo kroz procese *samoproizvodnje* i ukorjenjivanja, koji su isto tako temeljne odlike stanovanja. Shvaćajući stanovanje na taj način te imajući na umu razmjere spomenutog procesa izvlačenja društvenih odnosa iz lokalnog konteksta, možemo slikovito reći kako je vlastiti stan na određeni način pojedincu ostao posljednje **mjesto** otpora egzistencijskom strahu.

2.1.2. Kada stanovanje prestaje biti primarno i postaje sekundarno?

Prethodni osvrt na različite pristupe u razumijevanju stambene problematike donekle nam je približio mjesto i ulogu koje primarno stanovanje ima u životu pojedinaca i društva u cjelini. Imajući na umu temu kojom se bavimo, želimo odgovoriti na pitanje postoje li razlike između sadržaja vezanih za primarno i sekundarno stanovanje. Radi li se o oprečnim ili srodnim praksama, te kada jedno stanovanje prestaje, a drugo počinje.

Već smo utvrdili kako je sekundarno stanovanje praksa koja se „realizira u *drugom stanu*, *drugoj kući*, ne u mjestu stalnog boravka i ne za stalno, nego za privremeno stanovanje“ (Čaldarović, 1989., 105). Dobro je spomenuti i definiciju često rabljenu u radovima s engleskoga govornog područja prema kojoj je sekundarni stan stambeni objekt u vlasništvu ili u višegodišnjem najmu privatne osobe, a koristi se kao povremeno boravište kućanstva koje uobičajeno živi negdje drugdje (Downing i Dower, 1973., prema Coppock, 1977.; Hall i Müller, 2004.). Ipak, sekundarno stanovanje specifičnom praksom čini svojevrsna potražnja za drugom životnom scenom u kojoj dominira užitak, a ne (plaćeni) rad (Rogić, 1990).

Okupljajući izdvojena obilježja na jedno mjesto, može se reći kako se sekundarno stanovanje **realizira u drugome stanu, izvan mjesta stalnog boravka, povremenog je karaktera, a pokretačka snaga su mu zadovoljstvo i užitak**. Dakle, ta se stambena praksa prije svega temelji na specifičnim **aspiracijama** čija je formativna moć dobrim dijelom nadređena i **stambenoj strukturi** i **mjestu realizacije**. Upravo kroz te tri razine (aspiracija, stambena struktura, mjesto realizacije) pokušat ćemo zahvatiti složenost prakse koja rezultira dobro nam poznatim artefaktom – vikendicom.

O aspiracijama. Kada je riječ o aspiracijskom momentu koji je u pozadini sekundarnog stanovanja, treba reći da se u prvom redu radi o želji za zadovoljstvom i užitkom te da su te želje tek povremeno oslobođene. Dok je *prva* adresa ponajprije usmjerena na udomljavanje posla i obvezujućih društvenih uloga, *druga* se odnosi na dokuću, odmor i bijeg (Williams i McIntyre, 2000.). Riječ je o opreci, gdje se „naspram svakodnevnog života, prožetog ritmovima rada i djelovanja u obvezujućim društvenim ulogama, druga životna zbilja predoduje kao polje nespuntanih, „izvornih“ i srodnih životnih praksi...“; na djelu je „...životna razlika spram svakodnevnog života te užitak u oslobođenom vremenu...“ (Rogić, 2006b, 170).

To znači da sekundarno stanovanje, osim neizbježnih aktivnosti koje se vežu za fiziološke funkcije (prehrana, san, zaštita), obuhvaća i niz aktivnosti koje su određene nekim individualnim interesima. U tim aktivnostima, naslonjenima na individualne interese, treba gledati i uporište za ono o čemu smo malo prije u tekstu govorili, za samoprodukciju pojedinca i kućanstva. Stoga možemo reći kako se sekundarno stanovanje po svojoj naravi bitno ne razlikuje od primarnog. U oba slučaja kroz odnos stana, kućanstva i lokaliteta moguće je ostvariti kvalitetu kojom stanovanje prerasta u obitavanje. To više sekundarni stan u suvremenom kontekstu, kada se socijalni identitet češće kreira kroz potrošnju i igru nego kroz zaposlenje ili profesiju, postaje mjesto koje svojim značenjima za kućanstvo nadilazi njegovu, uvjetno rečeno, primarnu zadaću – rekuperaciju. Imajući to na umu, razliku između primarnog i sekundarnog stanovanja ne bi trebalo tražiti u dijelu koji stanovanje smješta u proces oblikovanja identiteta.

Razlika je ponajprije u načinu na koji se vrijeme organizira, odnosno u strukturi provođenja vremena u primarnom i sekundarnom stanu. U tome smislu važno je istaknuti da je sekundarno stanovanje kao stambena praksa koju Rogić (1990., 150) naziva potragom za „scenom zadovoljstva, užitka” primarno usmjerena na odmor, rekreaciju, neplaćeni posao. Uglavnom na djelatnosti koje pojedincu pružaju zadovoljstvo, a koje su na prvoj adresi ili deficitarne ili u drugome planu. Upravo zadovoljstvo i užitak koji su u temelju sekundarnog stanovanja, kategorije su koje ga razlikuju od primarnog ali i od još nekih oblika stanovanja na više adresa. Misli se primjerice na stanovanja povezana s transhumantnim stočarstvom, a koja su uvjetovana prirodnim ciklusima; ili pak s produženim komutiranjem, onim koje se ostvaruje na tjednoj ili mjesečnoj bazi, a gdje je druga adresa određena radnim mjestom.

U vezi s tom odlikom sekundarnog stanovanja, važno je istaknuti da sekundarno stanovanje u svojoj naravi nije puka opreka onome što primarno stanovanje jest. Ono zapravo ne obuhvaća aktivnosti strane primarnom stanovanju, koje se na bilo koji način ne bi mogle spojiti sa stanovanjem. Riječ je prije svega o **inverziji, promjeni redoslijeda i prioriteta**. Dakle, na djelu je samo redistribucija ordinarnosti, da se poslužimo Kingovim terminom, u kojoj dominiraju načelo ugone te težnja za minimiziranjem prisilnih radnji.

O sekundarnim stanovima. Kao bitna odrednica sekundarnog stanovanja spomenuta je i povremenost. Sekundarno stanovanje definira se kao ono koje ima ograničen rok trajanja, a povremenost se odnosi prije svega

na „količinu” korištenja sekundarnog stana i kazuje da se takav stan ne koristi cijelu godinu. Povremenost upućuje na okolnost da se primarno i sekundarno stanovanje izmjenjuju. To **dvojstvo je možda i temeljna odrednica sekundarnog stanovanja**; ono ne postoji samo za sebe, nego tek ako se obitava na više adresa istodobno.

Kada je riječ o kvalitativnim obilježjima sekundarnog stana, tu nema pravilnosti. Lepeza pojavnih oblika vrlo je široka, najmanje koliko i za stanove koji se koriste za stalno stanovanje. Od samostojećih kuća s jednim stanom do višestambenih zgrada, od drvenih koliba do raskošnih vila. No, to što je sve dopušteno ne znači da je sve i podjednako zanimljivo. Zadržimo se sada samo na zaključku kako se sekundarno stanovanje ipak najčešće smješta u samostojeće kuće.

U vezi s oblikom vlasništva nad sekundarnim stanovima postoje razlike prema primarnom stanovanju. Premda su i privatno vlasništvo i najam normalna stanja podjednako za prvu i drugu adresu, ipak je privatno vlasništvo kod sekundarnog stana dominantnije zastupljeno. Najam stanova za odmor relativno je novijeg datuma, a *timesharing* i *leasing* najčešći su oblici.⁶ Kada je riječ o opremljenosti stambenih objekata, vrlo je teško govoriti o konkretnim razlikama. Opremljenost je više uvjetovana mikrolokacijom ili obilježjima vlasnika nego time na koji se način koristi stambeni objekt.

O mjestu realizacije. U vezi s lokacijom sekundarnih stanova već u uvodu smo naznačili stanovitu sklonost pri odabiru naselja u kojima su smješteni. Naime većina sekundarnog stanovanja organizira se u manjim, ruralnim naseljima, često na njihovu rubu ili čak izvan naselja u *nedirnutoj* prirodi. No, da bi se dobila cjelovita slika o onome na što želimo upozoriti, važno je napomenuti da su korisnici sekundarnih stanova većinom stanovnici grado-

6 Treba reći kako se oba modela znatno razlikuju od onoga što razumijevamo pod klasičnim iznajmljivanjem apartmana. Ponajprije zbog duljine i učestalosti korištenja ali i zato što se radi o specifičnim pravnim institutima koji korisnicima jamči pravo posjeda, a time i pravo da si prilagodevaju *scenu* (King, 2006b). *Timesharing* je specifičan oblik vlasništva, gdje se ne posjeduje nekretnina nego se kupuje određeno vrijeme u određenoj stambenoj jedinici (The Encyclopedia of Housing. An Interdisciplinary Approach, 1998.). Drugim riječima, stambeni objekt, primjerice apartman u nekom odmorištu, u zajedničkom je vlasništvu više kućanstava koje ga koriste u različito vrijeme. *Leasing* je pak ugovorni odnos kojim se omogućuje ekskluzivno pravo korištenja u određenom vremenu u zamjenu za rentu. U oba je slučaja riječ o potrazi za (financijski) povoljnijom alternativom tradicionalnom posjedovanju stana za odmor, pri čemu je vrijeme predmet kompromisa. Ili kroz plaćanje samo onoga vremena koje se provede u godini ili kroz ograničeno trajanje posjeda.

va. Dakle, sekundarno stanovanje najčešće podrazumijeva privremeni odlazak iz grada na selo. Takav smjer kretanja suprotan je od još uvijek dominantnog smjera razmještanja i premještanja stanovništva. Naime, statistika pokazuje da je, gledajući globalno, urbano okruženje još uvijek poželjnije za prebivanje od ruralnog. Pritom su motivi i više nego jasni jer grad i dalje „funkcionira kao nadmoćna razvojna zbilja“ (Rogić, 2000., 472). Drugim riječima, odlikuje se viškom životnih mogućnosti što je pak temeljni nedostatak *ne-grada*.

Kada je riječ o lokaciji stanova za odmor potrebno je istaknuti dvije činjenice. Kao prvo, stan za odmor odvojen je od naselja u kojem se prebiva, točnije sekundarno stanovanje najčešće se ostvaruje izvan mjesta u kojemu se radi, školuje, ide liječniku ili obavlja neka slična, više ili manje prisilna, radnja. Naime, tek prostorni diskontinuitet omogućuje i mentalni odmak od takvih praksi, a time omogućuje da se stanovanje prilagodi novoj zbilji, s drugačijim prioritetima. Prostorna udaljenost, bez obzira na to je li riječ o 5 ili 50 kilometara, na određeni način uvjetuje kvalitetu takvog (sekundarnog) stana. Zapravo, sekundarni stan trebao bi biti stambeni objekt **osposobljen za prihvata cjeline stanovanja**. U tom smislu korištenje drugog stambenog objekta, koji se nalazi preko ceste ili u bližem susjedstvu, dakle stana koji je ili produženi dnevni boravak ili pak spavaonica ili radna soba, zapravo nema obilježja sekundarnog stanovanja. Riječ je o primarnom stanovanju koje je razlomljeno na dvije lokacije.

Druga napomena vezana za lokaciju odnosi se na to da pri razmatranju sekundarnog stanovanja nećemo ulaziti u problematiku korištenja pokretnih prostora koji služe za boravak. Naime, poznato je da postoje i neki mobilni smještaji, koji na sebe mogu preuzeti više-manje glavninu aktivnosti povezanih s primarnim pa onda i sekundarnim stanovanjem. Na tome tragu Hall i Müller (2004.) radeći tipologiju sekundarnog stanovanja, osim stacionarnog, a to su vikendice na koje se prvo pomisli, još razlikuju djelomično pokretne (primjerice kamp-prikolice) te pokretne (primjerice jahte) sekundarne stanove. Zadržimo se na trenutak na dvije zadnje kategorije, djelomično pokretnim i pokretnim objektima, odnosno na kamp-prikolicama i rekreacijskim vozilima (*recreational vehicle – RV*) te raznim plovilima. Kopnena vozila su ponajprije karakteristična za sjevernoamerički kontinent⁷, no ne manjka ih i u Europi, a

7 O popularnosti takvog smještaja u SAD-u govori i podatak da se u 2001. godine oko 7 milijuna kamp-kućica koristilo za stalno stanovanje. Sličan broj ih se u SAD-u koristi za odmor i rekreaciju, a raširenost je posljedica

sve češće ih susrećemo i na hrvatskim cestama. Međutim, činjenicu da se iste aktivnosti mogu smjestiti u stan (pa i u onaj za odmor) te u kamp-prikolicu, ipak zasjenjuje karakteristika mobilnosti koja je dominantna za stanovanje u takvom objektu. Nomadski karakter stanovanja u kamp-prikolici čini dimenziju lokacije i širega okruženja nestalnom i time sprečava da boravak u nekom prostoru preraste u obitavanje. Upravo zbog toga, sve dok kamp-prikolice i rekreacijska vozila nisu trajnije vezana za jedno mjesto, stanovanje u njima ima više točaka na kojima se razilazi nego onih u kojima se dodiruje sa stanovanjem u konvencionalnim stanovima za odmor. To je ujedno razlog da kada u ovom radu govorimo o **sekundarnom stanovanju, mislimo isključivo na one stambene prakse koje se ostvaruju kroz nepokretne objekte.**

***

Nakon što smo progovorili o sekundarnom stanovanju na razini aspiracija, obilježja stambenih objekata te kroz specifične obrasce lociranja, osnovnih obilježja iste prakse dotaknut ćemo se propitujući odnose između sekundarnog stanovanja i turizma.

2.2. SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU TURIZMA I SEKUNDARNOG STANOVANJA

2.2.1. Bitne odlike turističkog djelovanja

Prvo što se o turizmu može reći jest da se radi o društvenoj pojavi koja je dotaknula svaki, ili gotovo svaki kutak našeg planeta, a da mu ambicije nisu samo zemaljske, potvrđuje i nekoliko nedavnih turističkih putovanja u svemir. No, zadržimo se za potrebe ove knjige na Zemlji. Kao početak za pretragu onoga što je zapravo turizam poslužiti će određenje *Svjetske turističke organizacije (UNWTO)*, koja djeluje pod kapom *Ujedinjenih naroda*, a cilj joj je promovirati razvitak odgovornog, održivog i široko pristupačnog turizma.⁸ Dakle, to je svojevrsna krovna institucija za turizam, koja turizam određuje kao putovanje radi rekreacije ili ispunjavanja dokolice, uključujući organizaciju

---

fleksibilnosti, praktičnosti, pa i pristupačne cijene za prosječno kućanstvo koja omogućuje da se uživa u „plažama, planinama, parkovima, malim gradovima, poznatim turističkim atrakcijama, gradskom i seoskom okruženju a da se pritom ne napusti *dom*” (Timothy, 2004., 144).

8 Vidi više na mrežnim stranicama: <http://www.unwto.org/aboutwto/index.php>.

usluga koje bi trebale prihvatiti takvu aktivnost (World Tourism Organization, 1995.). Prema istom izvoru **turist je osoba koja izvan mjesta prebivališta provede najmanje jednu noć⁹ a najviše jednu godinu, bilo u kolektivnom ili privatnom smještaju, s napomenom da povod putovanju ne smije biti obavljanje plaćene aktivnosti.** Iako su navedene definicije prije svega administrativne, i one upućuju na neke temeljne odrednice fenomena.

Ponajprije da je turizam neodvojiv od prostorne mobilnosti. To obilježje turizma posebno ističu Bell i Ward (2000.). Za njih je **turizam, kada se ogoli, samo jedan oblik kruženja ili privremenog premještanja ljudi.** Iako je riječ tek o privremenom premještanju stanovništva, Williams i Hall (2000.) upozoravaju da je s vremenom granica između turizma i nekih oblika migracije, dakle trajnije prostorne mobilnosti, gotovo iščeznula. Naime, donedavno širenje turizma nije ovisilo o ostalim oblicima migracija, a danas ta dva fenomena znatno uvjetuju jedna drugi, pa se gotovo može reći kako su i u simbiotskom odnosu (Williams i Hall, 2000.). Spomenuti autori koncipirajući turizam, polaze od toga da je to vrsta prostorne pokretljivosti orijentirana potrošački, za razliku od migracije, koja je usmjerena proizvođački. U tome smislu su i turizam i migracija (trajno preseljenje) krajnje točke istog kontinuum prostorne mobilnosti pojedinca. Današnja dinamika života omekšava granicu između tih dvaju fenomena, pa se oni često preklapaju. U svjetlu toga Williams i Hall (2000.) govore o turističkim migracijama i migracijskom turizmu.

Drugi element koji proizlazi iz spomenute definicije UNWTO-a jest povezanost turizma i dokolice. Dokolica je odsječak vremena koje je preostalo nakon što se ispune druge obveze ili, kako Giddens (1964.) kaže, **dokolica je sfera života koja nije zauzeta radom, ni putovanjem na posao ili u postelju.** Riječ je znači o **ispražnjenom vremenu.** Ispražnjenom ponajprije od prisila, i prepuštenog da se oblikuje prema vlastitim afinitetima, što znači da je znatno usmjereno na zadovoljstvo i užitak. Kada se to ima na umu jasno je da je dokolica okruženje bez kojeg turizma nema. Naime, turističko djelovanje u svojoj biti negira svaki oblik organiziranog rada (Urry, 2002.). A to što dokolica počinje kada organizirani rad prestaje, ne znači da je neorganizirana. Dokolica se uvelike oblikuje

9 Ovaj element noćenja uveden je kao temeljna razlika između izletnika i turista, gdje ovi prvi „traju“ samo jedan dan. No, sve češće se odustaje od te razlike i naziv turizam obuhvaća sve posjete ne uvjetujući minimalno trajanje (Hall i sur., 2004.).

pod pritiskom društvenog tlaka. I u tom procesu njezina strukturiranja kreiraju se značenje i ciljevi koji se u mnogome podudaraju s onim što u najširem smislu nazivamo turističkom ponudom. Time dokolica postaje plodno tlo, na određeni način nepresušan generator motivacije za *konzumiranje* turističkih sadržaja.

Spomenuta dva elementa, prostorna mobilnost i dokolica, zapravo su jedina karakterna obilježja ove društvene pojave koja nam nudi definicija *Svjetske turističke organizacije*. Kako administrativni karakter te definicije ipak ne udovoljava našim znanstvenim interesima, potrebno je otići korak dalje i pogledati što je o turizmu rekla znanost. Tu nam se posebno plodnim za razumijevanje našeg problema čini pristup koji o turizmu govori tako da se fokusira na svrhu turističkog djelovanja, a gledajući sa stajališta turista, turizam je prije svega potraga za doživljajem. U tome smislu turizam je „ograničeni prekid s utvrđenim rutinama i praksama svakodnevice koji dopušta osjetilima da se prepuste nizu stimulansa koji su suprotni svakodnevnom i uobičajenom“ (Urry, 2002., 2). Ili, kako McCabe (2005.) kaže, **turizam je potraga za doživljajima koji omogućuju privremen bijeg iz središta**. Time se nikako ne govori o perifernoj važnosti turizma, no s druge strane ako turizam postane središte života, pojedinac može postati devijantan (Cohen, 1979., prema McCabe 2005.).

Kada je riječ o potrazi za doživljajem kao o osnovnoj karakteristici turizma, treba upozoriti na dvije činjenice. Prva je ta da se radi o množini različitih doživljaja. Prema tome, ne možemo govoriti o turistu kao jedinstvenom pojmu, nego o množini tipova turista, koji su određeni različitom prirodom doživljaja za kojom su krenuli u potragu. Tako Cohen (1979., prema McCabe 2005.) razlikuje pet glavnih tipova turističkog doživljaja. Spomenimo samo kako je do tih pet tipova (rekreacijski, lažni, iskustven, eksperimentalni te egzistencijski) došao apstrahiranjem njihova odnosa prema središtu (kozmološkom, a ne geografskom).¹⁰

10 *Rekreacijski* turist je privržen vlastitom središtu, nije otuđen od njega, a rekreacija je način da se pobjegne od napora i stresa. Traženje *lažnog* doživljaja karakteristično je za pojedince koji nisu privrženi vlastitom okruženju, život je za njih monoton i besmislen, a turizam pruža alternativu dosadi i rutini, ali bez stvarnog značenja. Za *iskustvenog* turista karakteristična je otuđenost od vlastita okruženja, koje je on svjestan i zbog koje je kroz turizam u aktivnoj potrazi za značenjem i autentičnosti. *Eksperimentalni* turist ne pripada društvu u kojemu se nalazi i stalno mijenja odredišta u potrazi za alternativom. *Egzistencijski* tip turizma karakterističan je za osobe koje su potpuno otuđene od svijeta koji ih okružuje i traže zamjenu, a bitan element ima autentičnost iskustva (McCabe, 2005.).

Druga činjenica vezana za određenje turizma kao potrage za doživljajem, jest to da je riječ o **doživljaju koji je na određeni način socijalno konstruiran**. To ne znači da intrinzična motivacija kod turista ne postoji. Naprotiv, ona je bila dominantan faktor u ranoj fazi onoga što se naziva modernim turizmom – može se okvirno smjestiti na kraj 19. i početak 20. stoljeća (Franklin, 2003.). Ne radi se, dakako, o tome da je tada bilo riječi o izboru oslobođenom od pritiska društvenog tlaka, nego samo da je u to vrijeme bio nešto manji pritisak raznih turističkih institucija (primjerice agencija, vodiča, specijaliziranih časopisa) koje danas u bitnome determiniraju produkciju uniformnih turističkih uloga (Elaković, 1989.).

Na društvenu uvjetovanost suvremene potražnje za doživljajem upozorava i Urry (2002.). Za njega je vizualnost temeljni element doživljaja, odnosno doživljaji se konzumiraju dobrim dijelom i zurenjem. Ono u što se gleda mora biti po nečemu posebno. Drugim riječima Urry (2002.) govori kako je zor na određen način socijalno konstruiran, odnosno da je usmjeren na određene znakove i značenja. Pritom se turizam izjednačava s prikupljanjem znakova. No, da sada pređuboko ne zahvatimo problematiku koja zaokuplja Urryja, spomenimo samo kako on drži da su mjesta zanimljiva turistima (pa i da bi u njih zurili) posredovana kroz sanjarenje i maštanje. To je svojevrsna anticipacija konstruirana na osnovi sadržaja distribuiranih kroz mnoštvo ne-turističkih kanala kao što su film, televizija, književnost, pisani mediji.

Kao što smo uvodno naveli, ovaj sažeti osvrt imao je cilj naznačiti neke temeljne odrednice turizma, ali i koncepte unutar kojih se turizam razumijeva. Na taj način željeli smo otvoriti prostor za jukstapoziciju turizma sa sekundarnim stanovanjem – dva fenomena za koje smo vidjeli da se u literaturi često izjednačuju. Dakle, potrebno je da usporedbom dvaju fenomena ustanovimo u kojoj mjeri ta preklapanja dopuštaju da se sekundarno stanovanje smatra oblikom turističkog djelovanja.

2.2.2. Druga adresa – (nova) zavičajnost ispred doživljaja

U prethodnom osvrtu vidjeli smo da se turizam ostvaruje izvan mjesta prebivališta, da je privremenog karaktera (što znači da postoji intencija povratka kući unutar nekoliko dana, tjedana ili najviše mjeseci), da se odredišta ne posjećuju radi stalnog nastanjanja ili pak zaposlenja, pa i to da je turizam svojevrsna potraga za doživljajem. Ako ova obilježja turizma usporedimo s onima koja su nam poslu-

žila kao polazište za raspravu o sekundarnom stanovanju (ono koje se realizira u drugom stanu, izvan mjesta stalnog boravka, povremenog je karaktera, a pokretačka snaga su mu zadovoljstvo i užitak) lako je uočiti preklapanja. Stoga ne čudi izjednačavanje tih dviju suvremenih društvenih pojava; izjednačavanje u kojemu se provođenje vremena u raznim aktivnostima u vlastitom domu smatra oblikom turizma. To i nije netočno ako pod turizam podvodimo svaki *promet stranaca*¹¹, jer iz birokratske perspektive korisnici sekundarnih stanova uistinu su stranci u mjestu gdje imaju stan za odmor.

Nadalje, vidjeli smo da se ne može govoriti o turistu kao takvom nego o množini tipova turista ili množini oblika turističkih iskustava (Cohen 1979., prema McCabe, 2005.). Ipak, zajednički nazivnik im je, kako je već navedeno, to da se radi o aktivnostima koje uključuju ograničeni prekid s uspostavljenom rutinom i praksom te osjetilima omogućavaju da se prepuste mnoštvu stimulansa dijame-tralno različitih od onih koji se susreću u svakodnevnom životu (Urry, 1992.). U tome smislu **Urry razumijevanje turizma gradi na opreci ordinarno (obično, redovito) i ekstraordinarno (neobično, izvanredno)**, gdje je turizam potraga za iskustvom koje se razlikuje od tipičnih, prisutnih u uobičajenom, normalnom životnom okruženju. „Znakovi koje turisti sabiru moraju biti vizualno osobiti (*extraordinary*)... turistički doživljaj uključuje nešto što je vizualno drugačije i različito od inače svjetovnih aktivnosti“ (Urry, 1992., 173). Iz te perspektive ne čudi da Cohen (1974.) pokušava sekundarno stanovanje odvojiti od turizma. Za Cohena je osnovni problem to što je bitna odlika sekundarnog stanovanja stalnost odredišta, dok je u njegovu određenju turizma upravo neponavljanje jedan od bitnih elementa turističkog djelovanja. Dakle, Cohen ističe kako je kod turizma mijenjanje odredišta imperativ, anticipirajući na taj način upravo ekstraordinarnost (nešto što je izvan uobičajenog) kao bitno obilježje te prakse; ekstraordinarnost koja se gubi u rutini uspostavljenoj kroz život na relaciji primarni – sekundarni stan.

Kada smo već kod opreke ordinarno – ekstraordinarno, podsjetimo kako je ordinarnost kategorija na kojoj King (2006b) gradi svoje razumijevanje stanovanja. Naime, za Kinga je ordinarnost osnovna *uloga* stanovanja, a njezin sadržaj je takav da se može reći kako stanovanje ima sporednu važnost u svakodnevnom životu. Ipak, ta sporednost odnosi se samo na to da je stanovanje sredstvo,

11 Taj se termin koristio u starijoj hrvatskoj literaturi za ono što danas obuhvaća pojam turizam, a korijen mu je njemački naziv *Fremdenverkehr*.

a ne cilj samo po sebi. Sredstvo, jer je upravo spomenuta ordinarnost nužna za kvalitetan prihvata djelovanja kućanstava i pojedinaca; kvalitetan na način da se sudionicima kroz prihvata njihova djelovanja zajamče sigurnost, stabilnost i samoostvarenje.

Postavljajući sekundarno stanovanje u kontekst razumijevanja turizma i stanovanja kroz opreku ordinarnog i ekstraordinarnog, običnog i neobičnog, pristup kojim se sekundarno stanovanje proglašava pojavnim oblikom turizma postaje vrlo upitan. Možda je to najvidljivije kada se izravno usporede vrlo slične prakse, poput višekratnog boravka u vlastitom stanu za odmor te jednokratnog boravka u unajmljenom apartmanu, jednog od tipičnih načina organizacije turističkog boravka. Naime, neka istraživanja upućuju na to da postoje kvalitativne i kvantitativne razlike u organizaciji vremena i aktivnosti između ispitanika čije kućanstvo posjeduje sekundarni stan od onih koji su jednokratno unajmili apartman (Svenson, 2004.). Tako Svenson u svojem istraživanju uočava da *klasično* sekundarno stanovanje uključuje aktivnosti orijentirane na vikendicu, prakticiranje hobija, druženje s obitelji i prijateljima, a *komercijalno* unajmljivanje apartmana znatno češće uključuje tradicionalne turističke aktivnosti (primjerice posjećivanje lokalnih znamenitosti ili pak *šopingiranje*). „Za komercijalnog vikendaša, vikendica je sama po sebi sporedna za turističko iskustvo, dok je za klasičnog vikendaša vikendica središnje mjesto turističkog iskustva” (Svenson, 2004., 68).

Time se ne iscrpljuju sve razlike između *komercijalnog* i *klasičnog vikendaša*, nego se razlike uočavaju i u djelovanju izvan *četiri zida*. Primjerice u odnosu prema zajednici u kojoj je vikendica locirana, jer biti turist znači uzeti odmor od obaveza – biti u zajednici, ali bez odgovornosti za nju. To je na neki način inkompatibilno s posjedovanjem i korištenjem stana za odmor, jer sekundarno stanovanje podrazumijeva ipak određenu razinu uklopljenosti u lokalnu zajednicu. Imajući ovo posljednje na umu možemo reći da se **turizam uspostavlja kao svojevrsno kontinuirano hodočašće koje ima pretežito nomadski karakter, dok je sekundarno stanovanje upućeno na stvaranje zavičajnosti, puštanje korijena i ulaganje sebe u mjesto** (Williams i Kaltenborn, 1998.).

2.3. SKICA ZA HIPOTETSKI MODEL SEKUNDARNOG STANOVANJA

Ova prigodna inventura semantičkih polja koja zauzimaju pojmovi primarno stanovanje, turizam i sekundarno stanovanje potvrdila je postojanje nekih dodirnih točaka. Također upozorila je na postojanje bitnih razlika među spomenutim kategorijama. Množina i narav tih razlika dopuštaju nam govoriti o sekundarnom stanovanju kao o fenomenu sa specifičnim strukturnim obilježjima. Dakle, fenomenu koji se i po formi i po sadržaju te funkciji koja mu se pripisuje izdvaja i od stanovanja i od turizma.

2.3.1. O formi, sadržaju i funkciji sekundarnog stanovanja

Kada o **formi** razmišljamo kao o distinktivnom kriteriju, ne namjeravamo govoriti o morfološkoj kategoriji. Ne zanima nas kako se sekundarno stanovanje reificira kroz stanove za odmor. To pak ne znači da se ne bi moglo govoriti i na taj način, jer iako se sva tri fenomena mogu realizirati u istom stambenom objektu, među njima postoje razlike u sklonostima prema različitim tipovima građevina. Pod formom se u ovom slučaju misli na način na koji se primarno stanovanje, turizam i sekundarno stanovanje uspostavljaju u odnosu na dimenzije vremena i prostora. Pritom dimenzija prostora znači fiksiranost, odnosno navezanosti pojedine prakse na određeni prostor (s jedne strane kontinuuma imamo stalnost, a s druge strane promjenljivost), a dimenzija vremena pokazuje učestalost prakticiranja spomenutih praksi (na jednom kraju kontinuuma je trajnost, na drugom povremenost).

Uspostavljajući takav dvodimenzijski kontinuum, očite su razlike između tri spomenuta fenomena. Možemo reći da primarno stanovanje ponajviše karakterizira stabilnost lokacije te dugotrajnost prakticiranja. Poopćavajući turističku praksu, uočavamo da ju u prvome redu karakterizira promjenljivost lokacije te povremenost prakticiranja. Riječ je o praksama koje su, s obzirom na dvije izdvojene dimenzije, dijametralno suprotne. Za razliku od tih dviju praksi sekundarno stanovanje obilježava stabilnost lokacije (ponekad je lokacija stabilnija nego kod primarnog stanovanja) te povremenost korištenja sekundarnog stana (koje je ipak frekventnije nego turizam). Drugim riječima, ovakav položaj u spomenutom koordinatnom sustavu dvaju kontinuuma sugerira da je sekundarno stanovanje formom izvedbe ipak nešto bliže primarnom stanovanju nego turističkom djelovanju.

Kada je riječ o **sadržaju** kao dimenziji kroz koju treba tražiti razlike između primarnog stanovanja, turizma

te sekundarnog stanovanja, referiramo se prije svega na karakteristične prioritete u organizaciji svakodnevice kod svake od spomenutih praksi. Šažimljući razlike koje smo identificirali kroz prethodne osvrtte, možemo reći da ako je primarno stanovanje upućeno na ordinarnost (King, 2006b) a turizam na ekstraordinarnost (Urry, 1992.), onda je sekundarno stanovanje usmjereno na svojevrsnu *izvrnutu* ordinarnost (Williams i Kaltenborn, 1998.). Pritom i King i Urry, kada govore o ordinarnosti, govore zapravo o uobičajenosti, rutiniranosti, očekivanosti, banalnosti i habitualnosti. Dakako, pritom im nije na pameti određena intrinzična kvaliteta takvog odnosa, jer ordinarno ne znači u istom trenu i beznačajno. Također, pod ordinarnošću se ne misli na apsolutnost, nego je riječ o relativnoj kategoriji – ordinarnost je kao takva ovisna prije svega o subjektu. Drugim riječima, kada kažemo da turizam teži ekstraordinarnosti, znači da se radi o praksi koja se ostvaruje **izvan uobičajenog**. O tome zasigurno najbolje govore turistički programi, koji su popisi aktivnosti koje su rijetke u svakodnevici prosječnog čovjeka.

S druge strane kada pogledamo sadržaj sekundarnog stanovanja, vidimo popis koji se od sadržaja primarnog stanovanja razlikuje ponajprije (pre)rasporedom prioriteta. Ta razlika je uvjetovana time što je sekundarno stanovanje potraga za, kako smo već rekli, „scenom zadovoljstva, užitka” (Rogić, 1990., 150), a primarno stanovanje je uvjetovano rješavanjem egzistencijskih situacija. Razmišljamo li na taj način, možemo zaključiti da se kroz sekundarno stanovanje teži otvaranju prostora za aktivnosti koje su kod primarnog stanovanja jednostavno potisnute, manjinske ili pak potpuno izbrisane s popisa uobičajenih aktivnosti.

Usredotočujući se na problem **funkcije** kod ove tri prakse, nužno je istaknuti perspektivu. Naime, zanima nas perspektiva subjekta, dakle koju funkciju pojedina praksa ima za onoga tko ju provodi. Interpretiranje tih razlika u funkciji vrlo je osjetljivo pitanje, u kojemu smo možda i najviše upućeni na spekulativnost. No, to nikako ne smije biti prepreka, posebice ne u nečemu što pretendira biti sociologijska analiza. U tome smislu najmanje je pogrešno poći od elemenata koje smo identificirali kroz prethodne dvije dimenzije (forma i sadržaj), ali i prisjetiti se onoga što smo prethodno zaključili o primarnom stanovanju, turizmu i sekundarnom stanovanju. A sve dosad izneseno upućuje na to da se kod triju nama interesantnih praksi pojavljuju i izmjenjuju razni elementi i čimbenici. Zadržimo se samo kod primarnog stanovanja i turizma. Kada bismo tim dvjema praksama pridružili dominantna obilježja, razdioba bi bila na sljedećem tragu: način na koji

se oblikuje turizam odnosno turistička praksa dopušta nam da ju označimo kao svojevrsnu oniričku refleksiju, kao želju da snovi barem na tren postanu java; dok primarno stanovanje zbog svoje ordinarnosti i povezanosti s rutiniziranjem svakodnevice te sa samoproizvodnjom i ukorjenjivanjem pojedinca, možemo označiti kao važno izvorište stabilnosti i pouzdanja potrebnih za otpor egzistencijskom strahu.

Pitanje koje se sada postavlja jest: Koje mjesto u ova-kvoj razdiobi uloga ima sekundarno stanovanje za vršitelje te prakse? Da bismo odgovorili, potrebno je vratiti se još malo problematiziranju odnosa između sekundarnog stanovanja i turizma. Naime, kada turizam smještamo u san (grč. *oneiros* – san) i maštu, ne impliciramo manjak zbiljnosti mjesta gdje se turizam konzumira. Riječ je prije svega o pomanjkanju autentičnosti, a ono se očituje kroz recikliranje ili friziranje situacija te kroz inovacije koje često nemaju uporište u kulturnom kodu lokacije. U tome smislu neautentičnost postaje sve prisutnije obilježje turističkih odredišta (i ponuda koje idu uz njih).

Radi se o mjestima koja su atraktivna znatno češće zato što se prilagođavaju očekivanjima, odnosno mašti korisnika usluga, a ne zato što su izvorna i specifična. Spomenimo Disneyland, Gardaland, Sun City, Dohu, pa i razne *gradove fantazije* (*fantasy cities*) kao što su Las Vegas ili Orlando. Riječ je o modelu turističke ponude koju je ponajprije uvjetovala konkurencija na tržištu, gdje sunce i more (ili sunce i snijeg, ovisno o destinaciji) kao osnovni resursi nisu više dostatan izvor atraktivnosti.

Za mjesta koja se oblikuju prema takvom obrascu, maksimalno se dajući za turizam, možemo reći da gotovo i ne funkcioniraju izvan turizma. Bez turizma ta mjesta postaju prazna. Na djelu je vrsta njihove egzistencijske ovisnosti o turizmu. Kada se izvuku iz oniričkog konteksta, ta mjesta gube supstanciju i nestaju. Moglo bi se reći da koliko je turističko mjesto više odraz oniričkog pritiska, toliko je ono više ne-mjesto. Ovdje treba biti oprezan i ne upasti u zamku da se turizam zbog toga olako podvede pod utopijsko djelovanje, jer je termin utopija nastao na igri grčkih riječi *u-topia* i *eu-topia*, gdje prvo znači ne-mjesto, a drugo dobro mjesto. Iako su obje odrednice podjednako važne, često se utopija reducira samo na onostranost. Na to da se radi o mjestu koje je s one strane zbilje, o mjestu koje ne postoji. Logika je to u kojoj se vrlo lako događa da turizam, zbog upućenosti na san, fantaziju i artifičijelnost, olako bude izjednačen s utopijskim djelovanjem.

No ono što poznajemo kao utopijski način razmišljanja, još od antike pa do našeg doba, u prvom je redu

upućeno na prefiks „eu“ (dobro), a tek onda na „u“ (ne). U tome smislu je i najveći dio onoga što potpada pod utopijski opus zapravo promišljanje o idealnoj zajednici. Poticaje toj potrazi najčešće daje čežnja za boljim načinom života i želja da se prevlada disharmonija. Naime, iako se potraga za utopijom odvija u mašti, važnija je svrha te potrage, a traži se dobro mjesto, ono koje obiluje skladom.

Pritom sklad kao obilježje upućuje na slogu i red koji se uspostavljaju između različitosti, dakle kompleksnosti. No, **turizam kao praksa češće odražava čežnju za ekstravagancijom, prekomjernošću te uzbuđenjem nego za skladom.** Drugim riječima, turizam je na određeni način jednodimenzionalna praksa kojoj je hedonizam često ishodište ili cilj, ali u kojoj se složenost života i svakodnevice reducira samo na užitak. U takvoj praksi, iako je uvelike upućena na maštu, vrlo je teško pronaći (e)utopijske ambicije.

S druge strane vidjeli smo da je **kod sekundarnog stanovanja užitak načelo koje usklađuje, a ne isključuje ostale djelatnosti.** I utoliko možemo reći da su utopijski elementi i ambicije za fenomen sekundarnog stanovanja konstitutivni dok su kod turizma manjinski i svakako od sporednog značenja. Polazeći od toga da svaka utopija pretpostavlja i određenu kritiku postojeće situacije, onda nije nemoguće u utopijskom karakteru sekundarnog stanovanja vidjeti odraz određenih nedostataka primarnog stanovanja. Drugim riječima, ova perspektiva otvara prostor za čitanje sekundarnog stanovanja kao svojevrsnog pokušaja da se određene *stvari postave na pravo mjesto.*

2.3.2. Sekundarno stanovanje – heterotopično djelovanje izraslo iz potrage za kompenzacijom?

U ovom pokušaju da se istakne važnost utopijske dimenzije sekundarnog stanovanja za razumijevanje toga fenomena zgodnim se čini osloniti na Michela Foucaulta i njegovo viđenje utopije. On utopije shvaća kao „položaje koji imaju čudnovatu osobinu da su u odnosu sa svim drugim položajima, ali na takav način da sumnjiče, neutraliziraju ili **izvrću skup odnosa** koji potonji označavaju, zrcale ili odražavaju“ (Foucault, 1996., 10). Primjenjujući ovo stajalište i ne čini se posebno teško u sekundarnom stanovanju pronaći utopijske elemente. Posebice stoga jer je, kako smo vidjeli, sekundarni stan u svojoj biti mjesto koje udomljuje svojevrsnu izvrnutu ordinarnost.

No, vratimo se još malo Foucaultu, koji nam je zanimljiv i zato što razlikuje dvije vrste prostora koji su spojeni

sa svim drugim položajima, na način da im proturječe. Prvi su spomenute **utopije** – položaji bez zbiljskog prostora, dok su drugi **heterotopije**¹² – zbiljska mjesta. Imajući na umu te dvije kategorije, treba reći da sekundarni stanovi po svojem karakteru sliče upravo heterotopijama „koje su nalik protupoložajima, jedna vrsta djelotvorno ostvarene utopije u kojoj se zbiljski položaji, svi drugi zbiljski položaji koji se nalaze unutar dotične kulture, istodobno postavljaju, osporavaju i izokreću“ (Foucault, 1996., 10).

Iako se iz ovih navoda to možda ne vidi, pojam heterotopija poprilično je široko postavljen koncept, a u fokusu Foucaultova znanstvenog interesa našao se tri puta. Prvi put u predgovoru knjige *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines* (1966.), kada se tim konceptom poziva na tekstualni prostor – ovaj pristup je za našu analizu manje bitan. Naše zanimanje za heterotopije je usmjereno na razumijevanje koncepta kakvo se nudi u preostala dva nastupa. Koncept je naime izložen u radioemisiji te kroz predavanje (oba događaja zbila su se 1967. godine). U oba slučaja heterotopiji se pristupa kao tipu društvenog prostora različitom od drugih prostora koji ga okružuju.

Pisanu formu koncepta heterotopije kao društvenog prostora čekalo se gotovo dvadeset godina. Predavanje je objavljeno pod naslovom „Des Espaces Autres“ (1984.), a na hrvatski je prevedeno kao „O drugim prostorima“ (1996.). U predavanju je riječ o heterotopiji kao o položaju zajedničkom s utopijom po tome što se njime reprezentira te istodobno izvrće položaj s kojim je u odnosu. Ono što takav položaj razlikuje od utopije jest da je skup odnosa koji ga definiraju uistinu prakticiran, proveden, uprošten. Određene na taj način heterotopije su za Foucaulta univerzalni fenomeni, prisutni u svim kulturama i civilizacijama, a zajednički im je nazivnik „osporavanje prostora u kojemu živimo“ (Foucault, 1996., 11). U potrazi za takvim prostorima, njihovoj analizi, opisu i iščitavanju Foucault izdvaja šest polazišnih načela. Sveprisutnost je prvo načelo; drugo upućuje na to da funkcija heterotopije ovisi o društvenim mijenama; treće govori da je heterotopija zbiljsko mjesto koje u sebi objedinjuje proturječne položaje; četvrto da heterotopija funkcionira „punom snagom kada ljudi dospiju do jedne vrste apsolutnog raskida sa svojim tradi-

12 Termin heterotopija dolazi iz grčkog jezika – *heteros* znači drugo, dok *topos* znači mjesto – a koristi se u medicini i označava situaciju u kojoj se tkivo ili organ razvija u tijelu na mjestu koje mu nije uobičajeno. Takva pojava sama po sebi nije opasna za život, radi se tek o dislociranosti (Johnson, 2006.).

cionalnim vremenom“ (Foucault, 1996., 12); peto načelo govori da heterotopija podrazumijeva „sustav otvaranja i zatvaranja koji ih i izolira i čini prohodnima“ (Foucault, 1996., 13), a posljednje, šesto obilježje, kaže da heterotopije „vrše funkciju u odnosu na sav preostali prostor“ (Foucault, 1996., 14). Ova ponuđena načela, ali još više konkretni primjeri kojima Foucault želi približiti koncept heterotopije (spomenimo samo neke: groblja, festivali, javne kuće, zatvori, brodovi) zapravo govore da je riječ o nezavršenom konceptu, teorijskom djelu u nastanku (Hook i Vrdoljak, 2002.). To zaključuje i Soja (1996., 162, prema Johnson, 2006.), koji Foucaultovu analizu opisuje kao frustrirajuće nedorečenu, nekonzistentnu i nekoherentnu. Možda je i izvor nedorečenosti, pa i Sojina nezadovoljstva, to što Foucault utopiju shvaća kao „začahureni nestvarni prostor, koji odražava ili savršeno uređeno društvo ili pak opreku društvu“ (Johnson, 2006., 82). Za Foucaulta utopija nije nužno mjesto koje donosi obećanje, nadu ili bilo koji oblik oslobođenja.

Ono što je Foucault kroz promišljanja o drugom prostoru ponudio, puno je dvojbi, ali baš zbog toga i otvoreno za razne interpretacije. Potvrda toga jest množina različitosti koje su se naslonile na koncept heterotopije, koje ne samo da su i međusobno suprotstavljene, nego su u nekim slučajevima i međusobno potpuno neusporedive pojave (Ritter i Knaller-Vlay, 1998., prema Johnson, 2006.). Ovime ne želimo umanjiti eksplanativnu snagu koncepta nego u toj nedovršenosti nastojimo pronaći točke koje bi poslužile kao kvalitetna uporišta da heterotopija postane analitičko sredstvo koje će pridonijeti razumijevanju ljudske i društvene prostornosti. U tome smislu čini se korisnim osloniti se na ortodoksnije tumačenje utopije, ono koje smo već prije ponudili, dakle ono koje, osim kontrapunkta, pretpostavlja i određeni karakter, odnosno kvalitetu te opozicije. Na tome tragu približavamo se shvaćanju heterotopija kao drugih mjesta koja su položaji kroz koje se osporava dominantna kultura (Werbner, 1997., prema Johnson, 2006.), ili kao sporednih položaja koji djeluju kao postmoderni prostori otpora i transgresije (Hetherington, 1997., prema Johnson, 2006.), ili pak kao protumjesta koja utjelovljuju oblik otpora rastućem nadzoru, segregiranosti i simuliranosti postojećeg socioprostornog reda (Genocchio, 1995., prema Johnson, 2006.).

U tome smislu kao najvažnije obilježje heterotopije izdvaja se svakako to što ona postoji samo kroz odnos, relaciju. Heterotopija za Foucaulta ne postoji sama po sebi, odnosno nije riječ o intrinzičnoj kvaliteti; „riječ je o heterogenoj kombinaciji materijala, društvenih praksi i do-

gađaja koji su smješteni na konkretno mjesto i to što one predstavljaju u odnosu na druga mjesta, jest ono što nam dopušta da takvo (mjesto) zovemo heterotopija“ (Hetherington, 1997., 43, prema Hook i Vrdoljak, 2002.). Dakle, samo suprotstavljanje okruženju za Foucaulta je dostatno da neko *drugo mjesto* kategorizira kao heterotopiju, a takvih je mjesta u izobilju, sva su ona druga. No, inzistiranje na kontrapunktu odvlači od utopijskog karaktera suprotnosti koji je na kraju krajeva i bio polazište za identificiranje te osvješćivanje činjenice da su ta druga mjesta specifični položaji. Skup odnosa koji ih određuje, daje nam za pravo govoriti i o njihovoj specifičnoj subjektivnosti.

I sam Foucault razlikuje sadržaje tih opreka, ni njemu nisu svi raskidi s vremenom i prostorom jednaki, pa mu nisu jednake ni sve heterotopije. Naime, neke funkcioniraju cjelovitije, više su heterotopične. Na tome tragu Foucault razlikuje heterotopije iluzija i heterotopije kompenzacija. Ove prve stvaraju „prostor iluzije koji svaki zbiljski prostor, sve položaje unutar kojih je razdijeljen ljudski život, razotkriva kao još veću iluziju“ (Foucault, 1996., 14), a heterotopija kompenzacije je „prostor koji je drugotan, drugi zbiljski prostor, savršen, minuciozan, dobro uređen, u mjeri u kojoj je naš prostor zbrkan, loše izgrađen, metežan“ (Foucault, 1996., 14).

Vratimo se sada sekundarnom stanovanju, odnosno pitanju koju funkciju ta praksa ima za subjekte. Podsjetimo kako smo ustvrdili da tu praksu karakterizira izvrnuta ordinarnost i da se kroz nju često odražava čežnja za ruralnim i prirodom. Osim toga, u sekundarnom stanovanju ponekad se mogu vidjeti elementi potrage za nekim tradicionalnim vrijednostima, pa i za čvršćom socijalnom povezanošću, a nekad je druga adresa mjesto na kojem se isključivo traže mir i tišina. Kada se od naznačenih elemenata složi mozaik, dobivamo sliku o tome kako se kroz sekundarno stanovanje često pokušava uspostaviti zbilja oprečna onoj u kojoj se svaki dan živi i djeluje. Ta opreka je na određeni način indikator problematičnosti životnih uvjeta na prvoj adresi. Ne misli se pritom isključivo na to da prostor u kojemu se svakodnevno obitava nije odgovarajući (bilo da se radi o stanu, kući, četvrti ili naselju), nego i na problematičnost načina na koji je organiziran život u toj svakodnevici – od njegove dinamike, rascjepkanoosti, otuđenosti do problema rizika koji je postao sastavni element suvremene zbilje.

Zadržimo se na trenutak kod spomenutog problema rizika, koji nam se čini egzemplarnim, u prvom redu za razumijevanje relacije urbano – ruralno, koju smo već spomenuli kao bitno obilježje sekundarnog stanovanja, a

preko toga i za razumijevanje same prakse. Naime, kada govori o riziku, Giddens (1985., 1997.) upozorava kako je ljudska intervencija u proteklih stotinjak godina preoblikovala prirodu do te mjere da ona postaje okruženje u kojem po čovjeku stvoreni rizici nadilaze (po raznovrsnosti, broju i intenzitetu) prirodne rizike iz predmodernog vremena. Dapače, rizične i hazardne situacije postale su dio suvremene zbilje, pri čemu se ne radi samo o množini realnih rizika, odnosno objektivno rizičnih situacija, nego i o množini društveno konstruiranih rizika koji su posljedica iskrivljene socijalne percepcije (Čaldarović, 1995.). To što su neki strahovi rezultat iskrivljene slike nimalo ne umanjuje destruktivnu snagu tih strahova.

Uglavnom, naša realnost je takva da je djelovanje suvremenog čovjeka „ekskluzivni izvor ekoloških poremećaja i problema“ (Zeman, 2004., 201). Iako je čovjek svojom aktivnošću kontaminirao i kolonizirao na sve četiri strane svijeta i time pridonio da priroda više ne egzistira kao o ljudskoj djelatnosti neovisan entitet, ipak nisu sve lokacije jednako izložene riziku. U tom smislu u gradovima su rizici znatno češće konstitutivni element zbilje. Od malih svakodnevnih opasnosti koje nosi život u gradu, kao što je primjerice izloženost prometnim nezgodama, onečišćenosti zraka/vode/tla, kriminalu, pa do znatno rjeđih ali zato pogibelnijih, kao što su terorizam ili ekološke katastrofe.

Upravo potonje situacije, kojima se mogu pripisati i apokaliptične konotacije, uvelike potkopavaju ontologijsku sigurnost suvremenog čovjeka, ionako načetu spomenutim „malim“ svakodnevnim rizicima koji izjednačavaju život u gradu sa stresom. Jasno je da bi takvo stanje permanentne ugroze bilo dugoročno neizdrživo bez učinkovitih mehanizama i strategija svakodnevnog psihološkog zgrađivanja (Zeman, 2004.). Prethodno smo iznijeli tezu kako su i odnosi koji se uspostavljaju na relaciji stan – pojedinac/kućanstvo *važni kotačići* u uspostavi stabilnosti i pouzdanja potrebnih pojedincu da se nosi s egzistencijskim strahom. No, možda u nekim slučajevima – što zbog njegove objektivne neadekvatnosti, što zbog množine vanjskih pritisaka – stan nije dovoljno kvalitetna *zaštitna čahura*, odnosno stanovanje nije uvijek efikasan mehanizam zgrađivanja. Ipak to ne znači da treba odbaciti cijeli mehanizam, možda ga je dovoljno samo popraviti, poboljšati ili pak izmjestiti, budući da se normalna funkcionalna ravnoteža ponekad može uspostaviti upravo mobilizacijom nekih rezervi.

Imajući ovo na umu, moguće je sekundarni stan vidjeti kao ono drugo mjesto koje, osporavajući prostor u kojem se krećemo svaki dan i težeći ponuditi ambijent koji je opreka tom „zbrkanom, loše izgrađenom i metežnom“

(Foucault, 1996., 14) svakidašnjem, zapravo funkcionira kao svojevrsna heterotopija kompenzacije. No, druga adresa nije tek alternativan izvor ontologijske sigurnosti jer, kako smo utvrdili, kod takve sigurnosti se radi o pouzdanju u **kontinuitet** društvenog i materijalnog okruženja djelovanja, a znamo kako je osnovno obilježje sekundarnog stanovanja **diskontinuitet**. Ipak, moguće je reći kako sekundarno stanovanje čineći život ugodnijim, zapravo na indirektan način pridonosi da taj život bude i smisleniji. Radi se o razumijevanju sekundarnog stanovanja kao svojevrsnog ispušnog ventila, rezervnog položaja, ograničenog pokušaja da se stvari postave na *pravo* mjesto, kao proteze koja olakšava bivanje-u-svijetu. Na tragu je to razmišljanja Gastona Bardeta (prema Alfier, 1987.), koji kaže da su stanovi za odmor istodobno i simptomi metropolitanskih bolesti, ali i jedno od sredstava za njihovo privremeno liječenje. Naime, razina tehnološkog napretka u zbijanju prostora i vremena olakšava suvremenom čovjeku privremeno i povremeno posezanje za sekundarnim stanom izvan grada. Time se poboljšava osobna kvaliteta života, a da se pritom gradu, koji je i nadalje mjesto koje nudi množinu razvojnih mogućnosti, ne kaže zbogom.

Dakle, **osnovna teza** koju želimo propitati ovim radom pretpostavlja da su stanovi za odmor, foucaultovski rečeno, protumjesta, a to znači prostorne jedinice koje izrastaju na opreci prema prostoru u kojemu živimo (onome u kojemu još uvijek provodimo najviše vremena), odnosno da je sekundarno stanovanje specifična teritorijalna praksa koja proizvodi zbiljsko mjesto, nastalo kao ostvarenje htjenja koja su kroz svakodnevicu najvećim dijelom uskraćena. Drugim riječima, u ovom radu polazimo od toga da je sekundarno stanovanje heterotopično djelovanje izraslo iz potrage za kompenzacijom kojom se pokušava uspostaviti normalna funkcionalna ravnoteža narušena na prvoj adresi. Na nama je sada da propitamo tu tezu analizirajući način na koji se ta *mala taktika habitata* realizira, čimbenike koji utječu na njezinu evoluciju, te otiske koji ostaju iza nje. Dakako, o tome više u sljedećim poglavljima.